

9 788670 257481

Стојан Новаковић

поводом сто седамдесет
пет година од рођења

Стојан Новаковић – поводом сто седамдесет пет година од рођења

Стојан Новаковић

поводом сто седамдесет
пет година од рођења

Српска академија наука и уметности

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

SERBIAN ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS

S C I E N T I F I C M E E T I N G S

Book CLXXII

P R E S I D E N C Y

Book 11

STOJAN NOVAKOVIĆ

REGARDING ONE HUNDRED AND SEVENTY FIVE YEARS SINCE BIRTH

Scientific meeting with an international partake, held at the Serbian
Academy of Sciences and Arts on November 1–2, 2017

BELGRADE 2018

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

НАУЧНИ СКУПОВИ

Књига CLXXII

ПРЕДСЕДНИШТВО

Књига 11

СТОЈАН НОВАКОВИЋ

ПОВОДОМ СТО СЕДАМДЕСЕТ ПЕТ ГОДИНА ОД РОЂЕЊА

Научни скуп са међународним учешћем одржан у Српској академији наука и уметности, 1. и 2. новембра 2017. године

БЕОГРАД 2018

Редакциони одбор
академик Михаило Војводић, уредник
академик Љубодраг Димић
проф. др Мило Ломбар
др Мирослав Перишић
др Срђан Рудић
др Војислав Павловић
проф. др Александар Расићовић, секретар

Уредници
академик Михаило Војводић
академик Александар Косић

Издавач
Српска академија наука и уметности
Београд, Кнеза Михаила 35

Дизајн корица
Драгана Лацмановић-Лекић

Технички уредник
Никола Стевановић

Лектура
Снежана Крстић-Букарица
Невена Ђурђевић

Коректура
Рајка Павловић

Штампа
Colorgrafx, Београд

Тираж
400 примерака

САДРЖАЈ

Михаило Војводић, <i>О овој књизи</i>	9
Владимир С. Костић, <i>Поздравни говор</i>	11
Михаило Војводић, <i>Уводна реч</i>	13
Михаило Војводић, <i>Стојан Новаковић, Анексиона криза и српско питање</i>	15
Mihailo Vojvodić, <i>Stojan Novaković, Annexation crisis and the Serbian question</i>	21
Славенко Терзић, <i>Балканске студије Стојана Новаковића</i>	23
Slavenko Terzić, <i>Stojan Novaković's Balkan studies</i>	34
Мило Ломпар, <i>Полихисторска својства Стојана Новаковића и књижевности</i>	37
Milo Lompar, <i>Polyhistoric characteristics of Stojan Novaković and literature</i>	63
Андреј Шемјакин, <i>Министар унутрашњих дела и вођа револуционарне емиграције: Стојан Новаковић и Никола Пашић 1884. године</i>	65
Andrej Šemjakin, <i>Minister of internal affairs and the leader of revolutionary emigration: Stojan Novaković and Nikola Pašić in 1884</i>	73
Срђан Рудић, <i>Рад Стојана Новаковића на проучавању средњовековне српске историје</i>	75
Srđan Rudić, <i>Stojan Novaković's work on studying of Serbian medieval history</i>	87
Александар Растовић, <i>Стојан Новаковић као министар просвете</i>	89
Aleksandar Rastović, <i>Stojan Novaković as the education minister</i>	108
Љубодраг П. Ристић, <i>Британске и француске оцене спољне политишке владе Стојана Новаковића (1895–1896)</i>	109
Ljubodrag P. Ristić, <i>British and French evaluations of Stojan Novaković's government's foreign policy (1895–1896)</i>	126

Лупас Атанасиос, <i>Стјојан Новаковић и Грци: грчке перцепције о Стјојану Новаковићу</i>	127
Lupas Atanasios, <i>Stojan Novakovic and the Greeks: Greek perception of Stojan Novaković</i>	136
Ђорђе Ђурић, <i>Стјојан Новаковић на челу владе „четворне коалиције”</i>	137
Đorđe Đurić, <i>Stojan Novaković at the helm of “four-party coalition” government</i>	145
Александар Животић, <i>Одбрамбене припреме владе Стјојана Новаковића 1909. године</i> ...	147
Aleksandar Životić, <i>Defensive preparations of Stojan Novaković’s government in 1909</i>	162
Војислав Павловић, <i>Стјојан Новаковић и Конкордаји са Ватиканом</i>	165
Vojislav Pavlović, <i>Stojan Novaković and Concordat with the Vatican</i>	180
Петар В. Крестић, <i>Стјојан Новаковић у Дневнику Милана Ђ. Милићевића</i>	181
Petar V. Krestić, <i>Stojan Novaković in Milan Đ. Miličević’s Diary</i>	196
Бранко Бешлин, <i>Стјојан Новаковић и Матица српска</i>	197
Branko Bešlin, <i>Stojan Novaković and Matica srpska</i>	209
Радомир Ј. Поповић, <i>Шабачки дани Косте Новаковића (1842–1857 године)</i>	211
Radomir J. Popović, <i>Šabac days of Kosta Novaković 1842–1857</i>	233
Александра Новаков, <i>Утицај Стјојана Новаковића на рад српских средњих школа у Османском царству</i>	235
Aleksandra Novakov, <i>Stojan Novaković’s influence on work of Serbian secondary schools in the Ottoman Empire</i>	253
Мирослав Јовановић, <i>Стјојан Новаковић у Српском ученом друштву и Српској краљевској академији</i>	255
Miroslav Jovanović, <i>Stojan Novaković in the Serbian Learned Society and in the Royal-Serbian Academy</i>	269
Миле Станић, <i>Прејиска Стјојана Новаковића у Архиву САНУ</i>	271
Mile Stanić, <i>Stojan Novaković’s correspondence in the SASA Archives</i>	315
Бојана Миљковић Катић, <i>Политика Министарства народне привреде у влади Стјојана Новаковића</i>	317
Bojana Miljković Katić, <i>Policy of the Ministry of People’s Economy in Stojan Novaković’s government</i>	328
Драган Симеуновић, <i>Државојворна мисао и дело Стјојана Новаковића</i>	329
Dragan Simeunović, <i>State-building thought and works of Stojan Novaković</i>	344

Милош Ковић, <i>Стојан Новаковић и југословенска идеја</i>	347
Miloš Ković, <i>Stojan Novaković and the Yugoslav idea</i>	355
Борис Милосављевић, <i>Стојан Новаковић и Слободан Јовановић</i>	357
Boris Milosavljević, <i>Stojan Novaković and Slobodan Jovanović</i>	378
Вељко Станић, <i>Ерудитија, полихистор, интелектуалац: проблеми „филозофске историје“ у делу Стојана Новаковића</i>	379
Veljko Stanić, <i>Erudit, polyhistor, intellectual: problems of “philosophical history” in Stojan Novaković’s work</i>	394
Ђорђе Бубало, <i>Стојан Новаковић – замисли и подухвати систематској издавања средњовековних српских извора</i>	395
Đorđe Bubalo, <i>Stojan Novaković – ideas and undertakings of systematic publishing of medieval Serbian sources</i>	421
Рада Стијовић, <i>Стојан Новаковић и Речник Српске академије наука и уметности</i>	423
Rada Stijović, <i>Stojan Novaković and the Dictionary of the Serbian Academy of Sciences and Arts</i>	430
Мирјана Бошков, <i>Поставке Стојана Новаковића о „хронографу–тројадику“ у светлости савремених истраживања</i>	431
Mirjana Boškov, <i>Stojan Novaković’s postulates about “chronograph–troyadik” in the light of modern research</i>	447
Рајна Драгићевић, <i>Место Стојана Новаковића у ланцу најважнијих српских лингвиста</i>	449
Rajna Dragičević, <i>Stojan Novaković’s place in the chain of most important Serbian linguists</i>	463
Александар М. Милановић, <i>Стојан Новаковић као језички нормативиста</i>	465
Aleksandar M. Milanović, <i>Stojan Novaković as a language normativist</i>	478
Милан Алексић, <i>Књижевнотеоријски ставови Стојана Новаковића</i>	479
Milan Aleksić, <i>Stojan Novaković’s ideas about literary theory</i>	492
Ненад Николић, <i>Стојан Новаковић и питање српској идентитетима: поглед кроз књижевност, језик и културу: 1867–1913</i>	493
Nenad Nikolić, <i>Stojan Novaković and the question of Serbian identity: a view through the literature, language and culture: 1867–1913</i>	516

О ОВОЈ КЊИЗИ

Објављени реферати поднесени су на научном скупу одржаном у Српској академији наука и уметности 1. и 2. новембра 2017. године. Посвећени су Стојану Новаковићу, личности која је испуњавала значајан део научног простора као и политичке сцене Србије у другој половини 19. и почетком 20. века. Реч је о великом историчару и филологу, уз то и истакнутом политичару, државнику и дипломати који нам је из своје разноврсне делатности оставио богату заоставштину. До пре неку деценију Новаковић је спадао у групу оних српских великана прекривених велом заборавља, спомињан махом у радовима који се баве средњим веком или нешто мање од оних који су проучавали Први српски устанак. Недовољно су биле оцењене и његове заслуге за спољнополитичке успехе током последње етапе нововековне Србије. Научни скуп је зато пружио прилику да се на основу нових чињеница до којих се у међувремену дошло или прецизним тумачењем његових објављених сведочанстава, још једном претресу Новаковићева научна дела, студије мемоарског карактера и политички текстови, а затим изнова вреднује његово вишедеценијско суделовање у државној служби, између осталог његов скупштински рад, улога у годинама озбиљних криза, дипломатске мисије или допринос у управљању политиком земље као министра или председника владе.

Уредник

ПОЗДРАВНИ ГОВОР

Накана да нашим претходницима посвећујемо поједине године њихових јубилеја заправо је зачета 2016. године када смо, као кућа, ту годину посветили Јовану Цвијићу. Ову, 2017. годину, посвећујемо Стојану Новаковићу, док ће следећа бити посвећена Михајлу Петровићу Аласу. Договорили смо се и о јединственом обрасцу таквог посвећивања: прво, скуп на коме ће се размотрити разнолике делатности особе коју славимо, друго, изложба посвећена тој особи, која расветљава не само биографске детаље, већ и укупан контекст у коме се деловало и живело, и коначно, треће, монографија о тој личности, у нади, надам се не пустој, да у некој блиској будућности овде у САНУ имамо едицију посвећену нашим великанима.

Избор и редослед ових годишњица нема намеру да успоставља какву вредносну хијерархију у којој ће се прво прослављати они најзначајнији, потом они мање значајни и тако редом. Такав наум био би непристојан, неприхватљив, штавише глуп, али, зашто и то не рећи, чак и када бисмо покушали, изнад наших знања, способности и могућности. Редослед ових годишњица не носи са собом поређење међу изабранима.

Чим смо почели са нашим искреним наумом дочекали су нас мрзовољни мандарини који знају истине сакривене иза фасада званичне историје, постављајући питања о одређеним контроверзама везаним за ове јединствене личности, па и Стојана Новаковића. Држим да су евентуалне заблуде, па и грешке, привилегија људи великих замаха и идеја, а да они који се нису упуштали у грех самосталног мишљења немају такав ризик. Уз то, туђе ставове у туђим временима и обичајима страшно је претенциозно гледати кроз наочаре данашњих схватања и толико нам драге политичке коректности – као да нам обична, грађанска пристојност није довољна.

Стојан Новаковић, који је првобитно, и по мишљењу моје маленкости, много лепше име Коста заменио у Стојан, спада у личности које вас када мало прочепркате по биографији фрустрирају енергијом, различитошћу деловања, визијом – укратко, оне личности које тврдњу да је живот кратак чине опскурном, наговештавајући нам шта је све могуће урадити за живота. Стојан Новаковић, попут Цвијића, два наша председника Академије, својим животима илуструју значење заборављеног појма „јавни радник“, мада никоме не препоручујем да опонаша њихову посвећеност – ради се о посвећености од које ненавикли изгоре. Упоредо са овим скупом већ је изашла монографија са 125 докумената које је

својим уредним и читљивим рукописом на српском, али и на француском језику, исписао Новаковић. У цртицама које назива *Наше стање – белешке једнога њесимисте* (децембар 1874 – март 1875), он са резигнацијом анализира политичку ситуацију и међупартијске обрачуне и деспаратно пита: „Откуд је произишло садашње стање?“ Ради се само о цртицама, без веће амбиције, али извесна трајна начелност и језгровитост несумњиво је узбудљива:

„У партијама имамо само вође, генерале без војске.

Оно што изгледа као војска, то су све најамници плаћени или новцем или изгледом или, ако ничим другим, популарношћу, удовољством својих слабости и сујетом.

Никад не треба способност ради партајства забацивати и њом се не служити.

Још мање неспособности само из партајства под способности примати.

Народ са завишћу, пакошћу, чудноватом тежњом за једнакошћу, самовољан и субјективан, мало образован, ватрен, напрасит, осветљив, злопамтило.

Сва та својства тешко ишчезавају и у најобразованијих синова његових.

За обарање увек доста савезника – у стварању никад ни два сложна.

Све нам је половно.“

У програму листа Видело (децембар 1879) Новаковић лamentsира: „Ко ће измерити дубљину забуне политичке, у којој сваки зна само за себе, у којој сваки о свакоме сумњичи, у којој се преко ноћи мењају вере, у којој нико не зна куд иде други, ни куда иде сам!? „Либералци“ без либерализма, „консервативци“ без консервативизма, „комунци“ без комунизма. Ето слике коју представљају народу, са мајушним изузетком, данас његови прваци, на покуду уставности, а на штету садашњости и будућности народне.“

Без намере да правим насилне и неумесне временске екстраполације нашег усуда у јавном и политичком животу, има извесних историјских искустава која су несрећна константа, попут редова написаних 30. новембра 1908: „Кад сам рекао да не мора Европа одобрити оно што је Аустрија прогласила Зиновјев одговори да се не може водити рат и стога се мора одобрити. Кад сам на то напоменуо да то није по међународном јавном праву – рекао је: жалосно је, али је тако.“

Међутим, Стојан Новаковић се не предаје и то је кључна порука наше две годишњице, што је мало да се назове традицијом, али довољно да не буде случајност већ намера. Дозволите ми да завршим његовим речима које би се и данас, без икакве измене, могле употребити: „Постарајмо се и ми... да се рад на уједињењу народа нашег поведе мирним средствима, средствима еволуције, ... путем просвете и културе, стално, живо, неуморно... Само не клонимо духом... Ова битка је тежа него она оружјем, али у њој нема пораза, победа у њој не изостаје, а када једном дође – она је вечита“. Даме и господо, надајмо се да је тако!

Владимир С. Костић

УВОДНА РЕЧ

Имајући у виду огромну улогу Стојана Новаковића у културном уздизању српског народа, тумачењу његовог језика, утврђивању његове прошлости, затим политичком образовању, обликовању његовог друштвеног бића, предочавању будућности, Српска академија наука и уметности је још давне 1992. године, поводом сто педесет година од његовог рођења, организовала научни скуп – разуме се, њему посвећен. С обзиром на то да је време показало непролазност резултата које нам је Новаковић оставио, и да нова истраживања, на првом месту архивска, и нова тумачења, потврђују основаност подсећања на ову велику личност, тај циљ има и данашњи скуп у поводу 175 година од његовог рођења. Иницијатива председника Владимира С. Костића да Српска академија наука и уметности у оквиру циклуса посвећеног јубилејима истакнутих академика организује сусрет познавалаца Новаковићевог дела, намени му неколико нових књига, и припреми пригодну изложбу зато је потпуно оправдана. Не треба уосталом заборавити и чињеницу да је Стојан Новаковић био у првој групи примљених чланова СКА, а да је од 1906. до смрти 1915. године заузимао место њеног председника.

С тим у вези нагласио бих још само следеће. Новаковићево богато филолошко и историографско дело од преко 400 пописаних објављених ауторских радова представило га је врхунским научником, а затим и многобројни текстови политичке садржине или мемоарског карактера које је написао, а чије ауторство у значајном броју није још откривено, јер су или непотписани или су само шифром обележени, пружили су изванредну основу и за његово вишедеценијско непрекидно суделовање у политици, државним и партијским пословима и у дипломатији. Међутим, његова озбиљна упозорења и драгоцене оцене које је износио у овој области свог занимања, од многих нису довољно прецизно уочени, али му се значајни резултати не могу оспорити. Његов рад је на пример био уграђен у модернизацију српске државе друге половине 19. и почетка 20. века и у утврђивање њеног места у односима европских држава. Посебну улогу Новаковић је имао у оживотворењу идеје о ослобођењу и уједињењу свих делова српског народа. Судбина тог народа о којој је толико знао разматрајући многобројне теме из прошлости, и сазнања о томе која је саопштавао јавности, подстакле су код њега интересовање и за савремена збивања и предодредиле га да уђе у политику и утиче на тадашња кретања. Његова проучавања српског средњовековног простора, посебно узрока пораза са Турцима у 14. и 15. веку, односно краја српских средњовековних држава и резултати до којих је дошао, послужили су му и на пољу текуће савремене

не, првенствено спољне политике. Новаковић је и у томе налазио појаве, пре свега неслогу, које се, како је тврдио, не смеју поновити. Истом циљу је послужило и његово сагледавање настанка и развика српске нововековне државе у условима опасности од спољног непријатеља, а посебно тешког положаја неослобођеног дела српског народа у заграничним крајевима, јер се и из тога могло стећи искуство и извући поука за будућност.

Новаковић најзад, у последњим годинама живота, верујући да ће једнога дана бити задовољена историјска права српског народа за ослобођење и уједињење, без обзира на то да ли ће се то постићи мирним путем или оружјем, није скривао жељу да будућност тог народа буде сасвим усклађена са општим токовима европског развоја. Чврсто уверен да би се из прошлости морало научити којим правцем треба ићи даље, он је до краја живота остао велики приврженик идеје о томе да српски народ има да следи узоре развијених европских народа па и онда када српско питање буде решено: „Морамо гледати у прошлост само да би разумели погрешке или примере које треба избегавати. Треба се окренути новој светлости коју нам отварају сувремене векови и примери великих народа и великих цивилизација. Ту је наше спасење“. Била је то једна од последњих његових порука.

Свему овоме додао бих и то да су угледни појединци у Србији истицали да су Новаковићу његов национални културни рад, његово примерно осећање дужности и неограничена вера у народну будућност помогли да постигне велики успех не само у науци, него и на пољу практичне првенствено спољне политике.

Михаило Војводић

СТОЈАН НОВАКОВИЋ У ДНЕВНИКУ МИЛАНА Ђ. МИЛИЋЕВИЋА

ПЕТАР В. КРЕСТИЋ*

А п с т р а к т. – *Дневник* српског књижевника, педагога, преводиоца, историчара и етнолога Милана Ђ. Милићевића представља грађу од прворазредног значаја за политичку и културну историју Србије. Милићевић је као хроничар различитих друштвених збивања дао заокружен и уверљив преглед стања српског народа у последњој четвртини 19. века, а посебно српске престонице у периоду који је *Дневником* обухваћен.

Аутор овог рада је покушао да на основу расположивих података пружи што целовитији приказ живота и рада Стојана Новаковића, истакнутог српског политичара, министра и председника владе Србије, дипломате, филолога, историчара књижевности, хералдичара и председника Српске краљевске академије, наравно из визуре Милићевића, његовог дугогодишњег блиског пријатеља и партијског саборца.

Милићевић је својим драгоценим, пластичним и реалистичним писањем омогућио да боље сагледамо личност и свеукупну делатност Стојана Новаковића. Уверљивом хроничарском нарацијом Милићевић је Новаковића очовечио, учинио га стварнијим, људскијим и животијим него што смо до сада имали прилике да га упознамо.

Кључне речи: приватни живот, Стојан Новаковић, Милан Ђ. Милићевић, Србија, друга половина 19. века, министарство просвете

Дневник српског књижевника, педагога, преводиоца, историчара и етнолога Милана Ђ. Милићевића, који је бележио пуних 37 година (1869–1905), представља грађу од прворазредног значаја за политичку и културну историју Србије. Својим писањем Милићевић је као хроничар различитих друштвених збивања дао заокружен и уверљив преглед стања српског народа у последњој четвртини 19. века, а посебно српске престонице у периоду који је *Дневником* обухваћен. Не може се оповргнути чињеница да су Милићевићеве оцене свакако личне, што већ јасно имплицира дневник као специфична врста историјског извора. Међутим, његове анализе и оцене у великој мери су лишене острашћености, разложне су и објективне до мере до које је то могуће очекивати од једног савременика, а будући да су утемељене на чињеницама које потичу изнутра, не могу да буду предмет спора.

---

* Научни саветник, Историјски институт, Београд, и-мејл: petarkre@mts.rs и petar.krestic@iib.ac.rs

Користећи се подацима пронађеним у забелешкама унетим у *Дневник*, покушали смо да на основу расположивих података пружимо што целовитији приказ живота и рада Стојана Новаковића, истакнутог српског политичара, министра и председника владе Србије, дипломате, филолога, историчара књижевности, хералдичара и председника Српске краљевске академије, наравно из визуре Милићевића, његовог дугогодишњег блиског пријатеља и партијског саборца. Упркос привидном мноштву података који се на страницама Милићевићевог *Дневника* могу пронаћи о приватном животу, али и о научној, политичкој и јавној делатности Стојана Новаковића, на велику жалост потенцијалних истраживача, реч је највећим делом о пабирцима, дакле само делићима сећања једног од савременика блиског Новаковићу, тако да се тек истрајним и минуциозним прекопавањем и стрпљивим слагањем коцкица може саставити мозаик саткан од делова прошлости овог великог српског националног прегаоца.

Милана Ђ. Милићевића и Стојана Новаковића везивало је вишедеценијско пријатељство. Готово свакодневна виђања, међусобне породичне посете, присуства славама, забавама, венчањима и другим свечаностима, заједничке шетње градом, одласци на излете и изласци у ресторане и пивнице само су учвршћивали њихов постојећи близак однос.¹ Остајали су заједно и у најтежим тренуцима опраштања од најмилијих, када су један другом пружали утеху и давали подршку ожалошћенима.² Приликом куповина или адаптација кућа несебично и без дилеме позајмљивали су новац ономе коме је у датом тренутку био потребан,³ препоручивали се за напредовање у служби и међусобно „намештали” плаћене послове и хонораре.⁴ Новаковић се у више прилика за-

---

¹ „Ја, Гина, Ана, Новаковић и Јела с децом шетасмо тамо, по Калемегдану и код ’Круне’ писмо пива с Митом Ракићем.” (*Дневник*, 6. IV 1871); „После подне писах о матери и њезином позиву, а у вече са Стојаном и Јелом, ја, Гина и Ана бесмо на Калемегдану, и потом у ’Паризу’ гостионици, тек чуда ради, да видимо како свет живи и проводи се.” (*Дневник*, 8. VI 1871); „Данас смо цео дан провели у Стевином ’Вилажу’. Однео сам му на насеље једну ’Кнежевину Србију’, а отишао сам с Миленком пешке. Стојан пак и Јела још су ноћили тамо. Ручак смо донели од куће и нас се нашло на ручку: Ја, Гина, Стојан, Јела, Мита, Ана, Мили Мита, Стева, Настас, Миленко, Нера с децом и наша сва деца. Испуцасмо 50 метака, па се увече вратимо сви пешке кући по лепој тихој ноћи.” (*Дневник*, 16. VII 1876). Оваквих примера је много, и нижу се готово свакодневно, посебно у првој деценији забележака у *Дневнику*.

² Милићевић је описао тренутке после синовљеве смрти на следећи начин: „Тако нам црни освану 17. дек. 1875. [...] Одмах, добри обичају српски, дођоше жене које су вичне подржати и таке ударе. И чини се горка служба за таку прилику. Навалише пријатељи, хвала им. Сву ноћ преседеше: Илија и Лена; Стојан и Јела; Никола Стојковић; Ст. Д. Поповић, Димитрије и др.” (*Дневник*, 17. XII 1875). Види и: *Дневник*, 12. VI 1876.

³ Види, на пример: *Дневник*, 19. II 1880.

⁴ Новаковић је као министар штампао Милићевићеву *Кнежевину Србију*, и за то му обезбедио пристојан хонорар (*Дневник*, 18. III 1875); помогао је да Задужбина Николе Чупића објави Милићевићев превод дела *Жена двадесетог века*, Жила и Густава Симона, пошто су чланови Српске књижевне задру-

узимао за Милићевићево напредовање у служби, посебно због тога што је оно било занемаривано, па и свесно спречавано од појединих министара. Убрзо пошто је први пут наименован за министра просвете, Новаковић је покренуо питање Милићевићевог унапређења, које се, стицајем околности, завршило неуспешно.⁵ Други пут питање унапређења покренуто је после његовог преласка у Министарство унутрашњих послова, када је министар сматрао да би било неполитично да свом пријатељу да унапређење, већ му је поручио да се стрпи, а да ће му „класа” бити увећавана постепено.⁶ У нешто измењеним околностима, овога пута као председнику владе, Милићевић се поново обратио Новаковићу молбом да размотри могућност његовог унапређења, и добио је чврсто уверавање да ће поднету молбу размотрити у што краћем року.⁷ Иако није познато да ли је поменута иницијатива окончана Милићевићевим напредовањем у служби, тешко је поверовати да за то није постојала добра воља новог премијера. Да је претходно речено тачно, потврђује и запошљавање Мите Ракића,⁸ Милићевићевог зета, чије је постављење у службу издејствовао управо Новаковић.⁹ Познат је и податак да је Новаковић за време мандата председика владе предлагао краљу Александру

ге претходно исказали суздржаност приликом прихватања овог рукописа за публикавање (*Дневник*, 25. IX/23. X 1893). Милићевић се трудио да му се на сваки начин одужи: Академија је у време његовог председниковања издала Новаковићев рукопис *Село* (1891), за који му је исплаћен хонорар у износу договореном са самим аутором (*Дневник*, 22. VIII 1890; 15. XI/20. XI/25. XI 1891). Слично је поступио и у случају Новаковићеве књиге *Срби и Турци XIV и XV века*, за коју је издејствовао да буде објављена у издању Чупићеве задужбине 1893. године (*Дневник*, 18. III 1893). Види и: *Дневник*, 30. IX 1874; *истио*, 28. VI 1893.

⁵ „У канцеларији ми каза Стојан да је говорио с кнезом и Ристићем да се мени да класа после толиких година службе. Нашао их је оба врло готова, само новаца нема више: сав је кредит за класе већ исцрпљен. Ристић је рекао да му је жао за то, али вели, бивши министар (Вељковић) није учинио своју дужност спроћу тога човека” (*Дневник*, 7. IV 1873).

⁶ Овога пута Милићевић није деловао довољно уверен да би показао стрпљење: „Јутрос ми каза [Милутин] Гарашанин да су господа министри нашли да се мени не може дати прва класа од једанпут, него ’постепено’ III, па II, па I. У том се одликовао генерал Милојко [Лешјанин], па онда сви други, осем Миће [Милана Пироћанца]. Мој пријатељ Стојан такође је нашао да је неполитично дати пријатељу од једном толико” (*Дневник*, 28. XI 1880).

⁷ „Писах Стојану да се разговорим о свом рангу у представљањима. Он ме позва до вече. И одох. Он није знао ни шта пише у Закону о чиновницима о чиновнику ком се укаже звање, ни како је са мном поступљено. Узе да развиди ту ствар с дворским маршалом, па ће ми јавити. Том приликом каза ми своју намеру да ме постави за члана Државног Савета! Ваљда на Куково лето!” (*Дневник*, 17. XII 1895).

⁸ Мита Ракић (1846–1890), преводилац, публициста, професор гимназије, ожењен Аном, кћерком Милана Ђ. Милићевића.

⁹ „Пред подне ме зовну Стојан и каже да је поставио Миту (Ракића) за хонорарног предавача нове опште историје IV раз[реда] в[ише] ж[енске] школе са 4 ч[аса] недељно и са 100 тал[ира] год[ишње]” (*Дневник*, 20. VIII 1895). Новаковић је веома ценио Ракићево знање страних језика и често га је подстицао да се посвети преводилачком раду (*Дневник*, 26. X 1878).

Обреновићу да постави Милићевића за члана Државног савета, али да овај то није прихватио.¹⁰ Ова Новаковићева идеја није била нова, пошто ју је он исказао више од деценију и по раније, али је, стицајем разноразних околности, остварена тек 1897. године¹¹, после низа неуспелих именовања, која су, разумљиво, уносила доста немира у Милићевићев иначе савршено организован и хармоничан живот.¹² Иако са мање прилика да узврати на пријатељске гестове, Милићевић је искористио прву шансу која му се указала: када је, током Првог српско-турског рата Новаковић, који је по сведочењу у *Дневнику* заговарао ратну опцију¹³, био мобилисан и послат за магационера у Мајданпек, он је, захваљујући интервенцији код генерала Димитија Ђурића, ондашњег начелника Штаба Шумадијског корпуса и начелника Штаба Шумадијског кора, успео да обезбеди да после три месеца Новаковића отпусте из војне службе и врате кући.¹⁴

Поред старања о породици и заједничким пријатељима, обојицу је спајала и склоност према науци, пре свега ка историји, књижевности, филологији, етнологији али и бројним другим друштвеним и хуманистичким наукама, као и ка педагошком раду. Стога не изненађује да су највећи део времена проведеног заједно трошили у разговорима о разноврсним питањима у вези са научним радом,¹⁵ и размени миш-

---

¹⁰ *Дневник*, 21. IX 1896.

¹¹ Милићевић је био члан Државног савета од 1897. до пензионисања 1899. године.

¹² Милићевић је своје разочарење описао на следећи начин: „Стојан ми већ говори министарски: како имају сметње те ми се не може дати обречено место у Савету. И он сада тражи нека друга. На то му рекох: или оно што сте обећавали, или овог што имам.

- То не може бити?

- Мора бити, рекох ја.

- Ми ћемо те поставити, па ти дај оставку!... Чули момка, и чули памети!...” (*Дневник*, 30. X 1880).

¹³ *Дневник*, 22. VII 1876.

¹⁴ *Дневник*, 14. VIII 1876, *истио*, 22. IX 1876.

¹⁵ Поред осталог, Новаковић се спремао да са Милићевићем напише кратку историју словенских народа – Руса, Чеха, Пољака и Бугара, и тим поводом су се за помоћ обраћали руском филологу и академику Јакову Карловичу Гроту, како би им предложио одговарајућу литературу. Није нам познато да ли је до реализације ове идеје икада дошло (*Дневник*, 18. XI 1879); „Пре подне долази Стојан па с њим одох у библиотеку те разгледах неколике планове од Београда из прошлога времена” (*Дневник*, 24. VI 1871); „Бејаш у библиотеци са Стојаном, читасмо нека занимљива писма Кнеза Милоша пок[ојном] Вучићу” (*Дневник*, 4. VII 1871); „Пре подне долази Стојан те седесмо дуже. Разговарасмо о том што Руварац доказује да је Цар Урош надживио Вукашина. На тај начин српска историја има једно злочинство и једнога злочинца мање, али српски народ има једну неправду више. Како се могао потворити на права човека тако страشان грех! О, свете, свете ала си лак на осуду!” (*Дневник*, 26. XI 1871); „Долази ми после подне Стојан Новаковић и говорисмо о његовим издањима, о тестаменту пок. Милана Кујунџића и о његову заменику у Академији” (*Дневник*, 26. XI 1893). Види, на пример, још и: *Дневник*, 11. IV 1893; *истио*, 11. VIII 1893.

љења о бројним актуелним јавнополитичким темама,¹⁶ тако да су чак и непретенциозне седељке, захваљујући угледним личностима из ондашњег београдског, српског, па и светског интелектуалног друштва које их је окружавало, претварали у својеврсне трибине с научним обележјем.¹⁷ Новаковић и Милићевић су се често међусобно консултовали током писања својих радова,¹⁸ читали су текстове један другом,¹⁹

---

¹⁶ Занимљив је разговор вођен између Новаковића и Милићевића јануара 1876, који пластично осликава каква је била атмосфера у којој су живели и стварали ондашњи научни и јавни делатници: „Са Стојаном сам дуго разговарао о нашим стварима. Говорио сам му како би добро било да ко наслика унутрашњост наших умова у Србији у ово време; да оцрта правце разних тежња, да представи унутрашњост наших странака, речју, да нас молује изнутра. То би било врло корисно за наше сопствено разабрање, јер смо много пута у пометњи. То не би могао учинити човек ни из једне већ партије; то би могао извршити човек – мислилац и широки патријот... И опет би зло прошао. Стојан вели да би се усудио да такво што пише само тако да има одашта после живети на страни” [подвукао П. В. Крстић] (*Дневник*, 4. I 1876).

¹⁷ Примера је много, наведимо неколико: „Увече долазише Стојан и Јела те седесмо дуже. Од њега први пут чух да има некакав докуменат који акредитира ону вику на ’Кајмакамовце’ некадашње; и да је тај докуменат пронашао г. Ф[илип] Христић у Лондону. Не знам још шта је и како је. Сам ћу гледати што пре да прочитам ’Историју попова’, али ме већ узима нека сумња како ми он рече да је Филип у то умешан?!!” (*Дневник*, 4. XII 1871); [После Новаковићевог повратка са путовања по северној и средњој Германији] „са Стојаном, [Јосифом] Пецићем и Милорадом [Поповићем Шапчанином] говорих о ширењу германизације на исток, и с нашој нехатости да јој се одупремо” (*Дневник*, 22. VII 1872); „Ја, Мита [Ракић] и Стојан одосмо г. Ђури Даничићу те га походисмо. Дуго смо разговарали о узроцима, који су сметња напретку наше књиге и чистоти језика у књижевности. Све се своди, да нам заводи морају бити бољи; али без људи би половна била помоћ, ако би се само програми изменили” (*Дневник*, 6. VIII 1872); „Увече у [Алексеја Николајевича] Церетељева ја, Мита [Ракић], Стојан, [Милан] Миловук и [Бењамин] Калај говорисмо највише о језицима, а остали играху карата” (*Дневник*, 21. XII 1872); „После подне ми дође Сима Поповић [...] За њим дођоше [Милан] Пироћанац и [Димитрије] Радовић. Најпосле, неки Влада Јанковић из Дубровника [...] Одосмо у шетњу и свратисмо Новаковићу. За тим седесмо дуже разговарајући о нашој старој историји, и о утицају Византије на наш ондашњи живот” (*Дневник*, 24. X 1879).

¹⁸ Тако је, на пример, Новаковић предложио Милићевићу да промени назив књижице за децу, коју је овај завршио и предао му на читање. Милићевић бележи да је, додуше невољно, прихватио поменуто сугестију (*Дневник*, 28. XI 1871). Наговарао га је да пише приповетке из народног живота, критикујући га због недостатка куражи да се упусти у то (*Дневник*, 15. III 1878). С друге стране, и Новаковић се није либио да затражи мишљење Милићевића, како у вези са научним радом, а нарочито током своје дуге и успешне каријере министра просвете и црквених дела, која је веома уважавао и често усвајао његове бројне и разноврсне савете. Ово је посебно уочљиво током првог периода Новаковићевог министарског ангажовања („Стојан ми говори, да усваја мисао из ’Школе’ о пензији учитеља и рад је да се што спреми за Скупштину о том. Него ће му ваљати оделити пензију учитеља од пензије њихових жена и деце” (*Дневник*, 13. VII 1873); Види и: *Дневник*, 5. XII 1874; 9. XII 1874. и 11. XII 1874).

¹⁹ *Дневник*, 29. XII 1870; *Дневник*, 17. VII 1879.

неретко заједно ишчитавали књижевна дела и новообјављене научне резултате,²⁰ разрешавали језичке недоумице и усклађивали правописна и језичка правила,²¹ подстицали се на нова стваралачка прегнућа и храбрили се у тренуцима клонућа и малодушности. Наравно да интензивна и присна дугогодишња научностваралачка сарадња није могла проћи без повремених неслагања, па и дијаметрално супротстављених ставова који су се, судећи бар по подацима у *Дневнику*, а занимљиво је са становишта сагледавања њихових карактера, најчешће завршавали тако да је свако од двојице пријатеља остајао при свом првобитном мишљењу.²²

Управо су велика заинтересованост за постигнуте резултате и дубоко поштовање према делу разлози због којих готово да нема значајнијег рада Стојана Новаковића који није пропраћен на страницама Милићевићевог *Дневника*, уз искрену радост и свесрдну подршку његовог писца.²³ Он је веома ценио научноистраживачке квалитете свога пријатеља, и високо је вредновао све што је овај постигао на пољу националне историје и историје књижевности, као и на изучавању српске филологије и хералдике. Тако смо, поред осталог, у прилици да од Милићевића сазнамо за појављивање *Срба и Турака у XIV и XV веку*,²⁴ о предаји за штампу Новаковићевог рукописа *Село*,²⁵ о окончању писања чланка *Земљишће радње Немањине*,²⁶

²⁰ „После подне свраћах Стојану и седех у њега подуже. Читасмо неке [Стјепан Митров] Љубишине приче” (*Дневник*, 17. III 1873); Исто чине и годину дана касније: „После подне бесмо сви у Стојана (они су нас синоћ тражили) и прочитасмо на глас приповетку Љубишину ’Попа Андро Паштровић, нови Обилић’ [односи се на дело *Пој Андровић, нови Обилић*]. Лепше ништа нисам никад читао од ове врсте. Овакве приповетке ваљало би растурити по народ, да се соколи свак читајући их или слушајући. Голема штета што немамо књижевнога листа: ту би нама било место. Ја се чисто ломим, да и прекорачим свој програм, па да је примим у ’Школу” (*Дневник*, 13. III 1874); „Свраћах к Стојану те му казах за Карићеву кућу. Ту читасмо Даничићев суд о Душанову законнику и о речнику Лавровскога. Бог и душа уђе у ме нека радост и жива нада: ово је рад какав се у Јевропи ставља у прве редове” (*Дневник*, 28. VI 1871).

²¹ „Одох Стојану те седех подуже. Сложисмо се да пишемо од сада нећу заједно а не растављено као до сада” (*Дневник*, 19. X 1871).

²² „Стојан Новаковић, прочитавши Јанка Катића каза ми своје мишљење о том саставу. Не знам зашто, али ја прста нећу умочити да ишта прекрајам. У свакога је свој укус” (*Дневник*, 26. VIII 1892); „Дође ми у Библиотеку Стојан Новаковић те збира грађу за расправу коју пише о говорима у Срба. Бацио се да обележи говор моравско-косовски, у ком види више особина. Ја му казах своје бојазни да не учини штету, а он, мада се исправља, опет остаје при својему” (*Дневник*, 29. VIII 1888).

²³ „Добих од Стојана његову студију ’Физиологија гласа’. Увек се од срца радујем напредцима овога вреднога човека” (*Дневник*, 4. III 1873).

²⁴ *Срби и Турци XIV и XV века*, Чупићева задужбина, Београд 1893. (*Дневник*, 18. III 1893; *истио*, 21. X 1893).

²⁵ *Село*, Српска краљевска академија, Београд 1891. (*Дневник*, 22. VIII 1890).

²⁶ *Земљишће радње Немањине*, историјско-географичка студија, Државна штампарија, Београд 1877. (*Дневник*, 30. X 1872).

његовој намери да објави критичко издање дела Доситеја Обрадовића²⁷ или о проналаску локалитета Брсково²⁸ и Дањ²⁹; чујемо за иницијалну Новаковићеву идеју да приреди и објави Душанов законик, као и разлоге због којих је Никола Мусулин³⁰ покушао да спречи да ово издање буде публиковано.³¹ Пошто је Новаковић очигледно и сам био свестан да његово прво издање није било приређено на најсрећнији начин, Милићевић пружа сведочанство о Стојановој намери да уради ново издање Законика³² „по садашњем знању и умењу”³³. Дубоко уверен да му је пријатељ водећи оновремени српски историчар, Милићевић је подстицао Новаковића да пређе на катедру за историју Велике школе, као и да на себе преузме израду нових уџбеника, који би заменили неадекватне постојеће.³⁴ Упоредо са вестима о раду на пољу историографије, Милићевић је пратио и Новаковићеву подједнако успешну и плодну делатност на пољу историје књижевности и филологије, коју је овај, поред осталог, крунисао објављивањем *Библиографије српске*³⁵, *Историје књижевности*³⁶, *Хералдике у Срба*³⁷, али и писањем „расправа о српском буквару из 1727”³⁸, „студије о акцентима у србуљама”³⁹, „чланка Српске народне песме о боју на Косову”⁴⁰ или, како је наведено, „Поменика српских”⁴¹.

²⁷ *Дневник*, 2. VIII 1870.

²⁸ Утврђење 6 км од Мојковца, подигнуто да би чувало истоимени рудник који се ту налазио, једно од најзначајнијих у држави Првовенчаног и Уроша I.

²⁹ Место у подручју Скадра, кроз које су пролазили каравански путеви. (*Дневник*, 19. IV 1876; *истио*, 25. IV 1876).

³⁰ Никола Мусулин (1824/7–1903), писац, учитељ.

³¹ *Дневник*, 9. X 1877.

³² Стојан Новаковић је приредио два издања Законика *Стефана Душана цара српског* на основу призренског преписа, која је штампао 1870. и 1898. у Београду.

³³ *Дневник*, 19. V 1897.

³⁴ *Дневник*, 12. XI 1879.

³⁵ *Српска библиографија за новију књижевност 1741–1867*, Српско учено друштво, Београд 1869. (*Дневник*, 23. V 1869).

³⁶ *Историја српске књижевности*, Државна штампарија, Београд 1871. (*Дневник*, 24. VI 1872).

³⁷ *Хералдички обичаји у Срба у примени и књижевности*, Годишњица Николе Чупића 6, Чупићева задужбина 1884. (*Дневник*, 11. XI 1883).

³⁸ *Дневник*, 14. XII 1871.

³⁹ *Дневник*, 21. I 1876.

⁴⁰ *Дневник*, 28/29. IX 1878.

⁴¹ *Дневник*, 28. X 1872. Реч је о делу *Законски синоменици српских држава средњега века*, Српска краљевска академија, Београд 1912.

Милићевић је имао изузетно добро мишљење и о Новаковићевом познавању језика, до те мере да је чак једном приликом изјавио да он боље зна немачки него што Владимир Јакшић⁴² познаје српски језик.⁴³ Оно што му је доследно и непрестано замерао био је „рогобатан“⁴⁴, „гломазан, претрпан“⁴⁵ и „рапав“⁴⁶ језик и стил, тако да га је чак саветовао да почне да пише заједно са неким бољим стилистом, који би те текстове учинио питкијим и пријемчивијим.⁴⁷

Читањем *Дневника* може се пратити постепени развитак каријере С. Новаковића. Прво Милићевићево помињање Новаковића у *Дневнику* потиче из 1869. године, из времена док је овај радио на месту професора српског језика у Београдској гимназији, где се, по мишљењу Милићевића, у то време инспектора Министарства просвете, истицао као добар предавач и педагог,⁴⁸ што га је вероватно и препоручило да новембра 1870. постане наставник српског језика младог кнеза Милана.⁴⁹ Већ неколико месеци касније Новаковић је био постављен за библиотекара Народне библиотеке, али се на том положају задржао тек нешто дуже од две године, када је 1872. преузео место професора филологије на Великој школи, што је деловало као природни пут успешног напредовања у служби. Међутим, на основу бележака из *Дневника* види се да то није био избор самог Новаковића, већ да је представљало неку врсту изнуде. Наиме, у то време новоформирана влада либерала на челу са Радивојем Милојковићем на све начине покушавала је да адекватним положајима обезбеди угледне чланове своје странке. Како је после упорног одбијања ондашњег министра финансија Панте Јовановића да прими Владимира Јовановића у своје министарство овај бацио око на место библиотекара, на Новаковића је вршен снажан притисак не би ли упразнио жељену позицију, па му је нуђено да преузме место професора филологије на Великој

---

⁴² Владимир Јакшић (1824–1899), професор на Лицеју, начелник Министарства народне привреде, статистичар, члан СУД, организатор државне статистике и метеоролошке службе у Србији.

⁴³ „Бесмо у седници одсека историјског. Забаван је Јакшић: Он чика Новаковића да се окладе у 100 # да Стојан не уме немачки написати писма. Стојан се наравно смеје тој дрскоти. Мита [Ракић] мени шану: 'Он не зна колико Стојан много зна, зато је тако дрзак. Ја додадох: 'Не знам то али ће бити да Стојан немачки [зна] боље него Јакшић српски'" (*Дневник*, 4. XII 1871).

⁴⁴ *Дневник*, 4. III 1873.

⁴⁵ *Дневник*, 16. VIII 1873.

⁴⁶ *Дневник*, 28/29. IX 1878.

⁴⁷ „Склањах Стојана да се ода на изучавање српске историје, само да је пише у друштву с којим стилистом бољим" (*Дневник*, 2. X 1877). Види и: *Дневник*, 8. III 1879; *истио*, 12. XI 1879; *истио*, 15. XI 1879.

⁴⁸ *Дневник*, 17. I 1869.

⁴⁹ *Дневник*, 7. XI 1870. Новаковић је на овом положају наследио генерала, професора, географа и књижевника Јована Драгашевића (1836–1915).

школи,⁵⁰ а потом, како није био претерано вољан да напусти библиотекарски позив, и место секретара у Министарству просвете.⁵¹ Иако је у почетку и то одлучно одбио, очигледно да је притисак био и сталан и довољно снажан⁵² тако да је Новаковић прихватио професуру као мање од два зла која су му нуђена.

Општа слика о образовању у Кнежевини Србији седамдесетих и осамдесетих година 19. века која се може створити на основу Милићевићевих запажања, изгледа прилично суморно, и указује на све аномалије које су карактерисале и целокупно српско друштво онога времена. Пошто се као секретар Министарства просвете налазио у средишту збивања, Милићевић је био у прилици не само да добија све релевантне информације, већ и да буде сведок догађаја. Он је пружио и кратак, али језгровит портрет сваког од 20 министара просвете под којим је током 21 године службовао.⁵³ Судећи по његовим опаскама, било је мало оних који су заслуживали прелазну оцену за свој рад. Међу њима, свакако се најповољније изражавао управо о Стојану Новаковићу и његовом раду на спровођењу реформе образовања у Србији. Новаковић је веома рано започео да се интересује како за теоријски тако и за практичан рад на плану педагогије, од тренутка када је 1869. постао члан Комисије за уређење школа.⁵⁴ Непосредно пред свој први улазак у владу као министар просвете, Новаковић је у потпуности делио мишљење Милићевића о лошем стању у

---

⁵⁰ Милићевић то описује на следећи начин: „Увече бесмо у Стојана. Он се боји да ће га нагнати да прими катедру филологије на Вел[икој] школи, што му Даничић и светује, а он неће. Међутим чује да се његово место обрело г. Вл[адимиру] Јовановићу па се, вели, „мучим као рак на угљену, а неznam што ћу” (*Дневник*, 4. VIII 1871).

⁵¹ „Дође ми, у канцеларију Стојан Новаковић и каже да га нуде катедром Даничићевом у Вел. школи, само да у библиотеци створе место Владимиру Јовановићу. Он је то одрекао, вели, попреко. Сад га је опет министар Вељковић звао за нешто, а не зна за што. Оде министру; кад се врати, рече ми: „Сад ме опет нуде секретарством у министарству просвете, само да упузне библиотеку” (*Дневник*, 15. XI 1872).

⁵² „Стојан ми каза, да се објашњавао с Ристићем о том, што га хоће на силу да начине секретаром, али он каже, вели, да се то све чини, да се Владимиру отвори место; јер министар Панта [Јовановић] Владимира не прима никако” (*Дневник*, 16. XI 1872).

⁵³ О односу српског друштва, па самим тим и државе, према ресору образовања у времену које разматрамо, можда најупечатљивије говори податак да се за време Милићевићевог службовања у Министарству просвете на месту министра променило чак 20 министара! (*Дневник*, 23. X 1873). Више о овом питању види: Петар В. Крстић, *Милан Ђ. Милићевић о неким образовним и просветним питањима у Србији (1869–1877)*, у зборнику радова: *Држава и политике управљања (18–20. век)*, Београд 2017, 123–147.

⁵⁴ *Дневник*, 24. III 1869. Занимљив Новаковићев приступ у вези са питањем усвајања имена „Универзитет”, његове суштине, као и супротстављеног става Милићевића види: *Дневник*, 10. XI 1869.

просвети Србије.⁵⁵ Обрадован његовим наименовањем за министра, и уверен да Новаковић поседује потребну мудрост, као и да ће дати све од себе да промени затечено стање, Милићевић је сматрао да ће постигнути резултати зависити у највећој мери од његове чврстине и непопуштања под различитим врстама притисака.⁵⁶

Најважнији резултати рада Стојана Новаковића као министра просвете и успешност реформи (нарочито средњег образовања, чије тековине и данас постоје) које је спровео, нису непознати и неистражени у историографији. Стога и не изненађује да су поједини његови наследници на министарском положају на све начине настојали да се оките „туђим перјем”. Тако је, како сведочи Милићевић, већ током самог преузимања дужности од Новаковића, Алимпије Васиљевић бескрупулозно покушао да преотме резултате његовог марљивог реформаторског рада на изради *Закона за основне школе*.⁵⁷

Милићевић је у више наврата, када је имао разлога да тако нешто учини, износио и критичке примедбе на рад Новаковића као министра просвете.⁵⁸ Замерао му је што је временом почињао да исказује и неке апсолутистичке склоности које раније код њега није примећивао.⁵⁹ Сматрао је да се понекад понашао јогунасто,⁶⁰ и превише круто и са страхопоштовањем се односио према буџету, чиме је наносио штету свом министарству.⁶¹ Можда најзначајније питање у вези са заједничким радом у Министарству просвете око кога је дошло до неспоразума између Новаковића

---

⁵⁵ „Новаковић јадикује: шта ће бити од народне просвете, код оваке управе и просвете у главама просветних управника” (*Дневник*, 11. II 1873).

⁵⁶ *Дневник*, 2. IV 1873; *истио*, 3. IV 1873.

⁵⁷ *Дневник*, 20. VIII 1875.

⁵⁸ Милићевић се није устручавао да критикује и краткотрајно Новаковићево министровање Министарством унутрашњих послова, током владе Милутина Гарашанина. Поред незадовољства постављењима окружних начелника, која се могу сматрати као крајње субјективна, Милићевић је изнео и једну озбиљну примедбу на рачун министра, а која се тицала његовог занемаривања заштите тзв. Трајанове табле од оштећења. Види: *Дневник*, 22. III 1875; *истио*, 15. XI 1875.

⁵⁹ „Пред вече с Митом одох Стојану кући. Дуже смо седели и разговарали о пословима које ваља радити у нашој струци. Он сваки дан постаје апсолутистичнији. У овога човека или је невиђена до сад сила талента, или превећ велика ’самонадјен[н]ост[ь]’ [таштина, охолост]. Нека би му крај био срећан” (*Дневник*, 9. VII 1873).

⁶⁰ „У скупштини предлагах ’грађ. васпитавање’ и ненавалих, па с тога не успех, али том приликом видех колико је Стојан јогуница, а Стева будала” (*Дневник*, 12. XII 1882).

⁶¹ „После свраћах Стојану, министру, и разговарасмо о резултатима, које сам нашао на овом путу. Он, значајно је то, с неким ропским страхом изговара реч ’буџет’, као свесметњу свему што би се имало преобразити. Међутим, у другим струкама тај буџет није тако страшна ствар. Мени каже Сава Грујић, управник у тополивници, да се у том заводу од неколико година не зна ко пије ни ко плаћа. Да се новци троше немилице, а користи никакве. Зашто ли ово не види Стојан?” (*Дневник*, 30. VI 1873).

и Милићевића, па чак и до директног сукоба међу њима, била је идеја о повећању плата и пензија учитеља. Упркос томе што је на почетку своје каријере министра просвете у потпуности делио мишљење Милићевића о овим питањима,⁶² и што је већ раније одобрио израду ових закона,⁶³ очигледно притиснут реалношћу, која се огледала пре свега у хроничној несташици новца у буџетским фондовима, и у трајном дисконтинуитету ондашњих српских влада, што је на дужи период онемогућавало и обесмишљавало сваку планирану активност, Новаковић је почео постепено да мења своје ставове, и прилагођава се новонасталим околностима.⁶⁴ Стога је он, на незадовољство својих најприснијих сарадника, упркос знатно великодушнијој понуди Народне скупштине, инсистирао на ограничавању учитељских плата, и истрајао на усвајању понуђеног предлога буџета.⁶⁵ Начелно сукобљавање мишљења и ставова између министра Новаковића и Милићевића, које је на моменте попримало драматичан изглед, није, на срећу, у великој мери утицало на међусобне односе двојице пријатеља и блиских сарадника.⁶⁶ У *Дневнику* су забележене и жалбе на непрактичност новог наставног плана⁶⁷ који је израдио Новаковић, а које су упућивали поједини искусни оновремени педагошки радници у Србији.⁶⁸

Значајан простор у *Дневнику* Милићевић је посветио дуготрајном и прилично интензивном сукобу између Министарства просвете, оличеног у Новаковићу,

---

⁶² *Дневник*, 13. VII 1873.

⁶³ „Говорих са Стојаном о измени оног § у Закону о основним школама који говори о класама и о плати. Он пристаје сад ма и само њега да измени. Досад је он желео, да склопи цео закон за школе основне а не овако питање по питање да расправља. Сад је видео, да је прече помоћи ствари него гледати на систематизовање”. *Дневник*, 30. VIII 1873; *истио*, 30/31. VII 1873; *истио*, 1. VIII 1873.

⁶⁴ Да је ситуацију у којој се нашао недуго по преузимању министарства сматрао крајње неприхватљивом показује и његово кајање што је преузео место министра просвете (*Дневник*, 10 VII 1873).

⁶⁵ „У скупштини Стојанов предлог за учитељске плате. Јогуност човек преко мере; одупире се народу који даје учитељима више. Он предлаже 800 динара минимум, а скупштина нуди 900! Ја говорих у корист последње цифре. Већина оде на 800” (*Дневник*, 10. II 1880); „Стојан ставља у чл. 5. Закона о уч[итељским] платама таку нејасност, објашњава је тако супротно, и толико остаје притом упоран да у мало не пропаде сва та добра ствар. Да Бог сачува човека који овако тера инат у најсветијој ствари” (*Дневник*, 11. II 1880). Види и *Дневник*, 23. II 1880.

⁶⁶ Да је ова констатација тачна може се видети из разговора који је Милићевић водио са краљем Миланом, а током којег се краљ чудило што је Новаковић предложио Милићевића за унапређење упркос „држању” снажне опозиције у Скупштини поводом питања учитељских плата (*Дневник*, 14. II 1884).

⁶⁷ Реч је о наставном плану од 8. августа 1875. године (*Дневник*, 3. IX 1873).

⁶⁸ Тако се, на пример, изјаснила Катарина Миловук (1844–1913), плесни педагог и кореограф, управница Више женске школе у Београду.

и црквених власти, које је представљао београдски митрополит Михаило⁶⁹. Овај сукоб, за који су кривицу носиле обе стране, започео је још у време министра Стојана Вељковића.⁷⁰ Док су у Министарству просвете козметичким и суштински безначајним реформама⁷¹, као и слабо осмишљеним предавањима из хришћанске религије, покушавали да приближе ђацима основе православног учења, приучени и недовољно образовани свештеници застарелим методама држали су наставу веронауке⁷² пошто митрополит, упркос очигледном недостатку стручних кадрова у својим редовима, није допуштао да се у тај, по његовом уверењу, „црквени забран“, умешају световна лица, којима није веровао,⁷³ што се, нажалост, преносило и на план образовања. Сукоб митрополита и Новаковића започео је оптужбом министра да се Црква не држи закона, а услед проблема насталих у раду Богословије, где је ондашњи ректор, „по благослову митрополита“, примао у школу ђаке који нису претходно стекли адекватно образовање.⁷⁴ Неспоразуми Новаковића са митрополитом продужили су се током целе његове каријере министра просвете и црквених дела, пре свега око примене новог закона о црквеним властима,⁷⁵ и на моменте су попримали такве размере да је Новаковић био спреман да поднесе оставку на функцију министра у случају да црквене власти не поступе по захтеву српске владе.⁷⁶

У *Дневнику* има мало вести о Новаковићевој дипломатској каријери. Можда би требало истаћи информацију да турски султан Абдул Хамид II није желео да прими краљевски орден Белог орла из руку Новаковића, тадашњег званичног дипломатског представника Краљевине Србије, већ из руку Јеврема Грујића.⁷⁷ Није

---

⁶⁹ Михаило (Милоје) Јовановић (1826–1898), митрополит београдски, члан Српског ученог друштва, писац.

⁷⁰ Између митрополита и министра Вељковића настао је неспоразум око давања класе члану неготинске курије Никодиму Милојковићу (*Дневник*, 14. II 1873).

⁷¹ Рад једне од комисија за реформу школа Милићевић је приказао на следећи начин: „Бејак пре подне у комисији. Разговор се водио о том шта је посао основној школи, хоће ли и учити и васпитавати ђаке, или само учити. За хришћанску науку Васиљевић хоће само молитве, Стева приче, а Жујовић само у IV раз[реду] Катихизис...“ (*Дневник*, 6. IV 1869).

⁷² „Пре подне бејак на испиту у палилулској полугимназији; хришћанска наука и минералогичја. Прва се предаје да је за ум човечји саблазан: предаје је свештеник Алекса Илић, а председава директор Нешић...“ (*Дневник*, 24. I 1872).

⁷³ Описујући неуспех разговора који је тим поводом водио с митрополитом, Милићевић је на крају закључио: „Од мала ума и тесна срца никад велика посла неће бити“ (*Дневник*, 19. VIII 1873).

⁷⁴ *Дневник*, 15. IX 1873; *истио*, 17/18/20/22. IX 1873.

⁷⁵ *Дневник*, 7. II 1883.

⁷⁶ *Дневник*, 31. XII 1874.

⁷⁷ Јеврем Грујић (1826/27–1895), српски политичар, министар и дипломата.

незанимљив податак да је други мандат Новаковића као посланика у Цариграду био инициран првенствено финансијским проблемима у којима се нашао, пошто је упао у велике дугове удајом кћерке.⁷⁸ Као особа која је имала бројне и присне контакте са многим угледним руским интелектуалцима разноразних професија, са пуно поверења можемо прихватити Милићевићеву тврдњу да је Новаковић био веома уважаван као дипломата током свог боравка у Петрограду.⁷⁹

Милићевић је веома волео Новаковићеву кћерку Милицу (Мицу), „живо, весело дете” које је често боравило у његовој кући.⁸⁰ Задржао је блискост с њом и након удаје за војног капетана Владимира Рајковића и њиховог одласка у Француску.⁸¹ Међутим, као брижног оца и емотивну особу непријатно га је изненадило прилично суздржано и хладно Стојаново држање током болести и после смрти сина Драгољуба.⁸² Колико год да је недолазак мајке на сахрану прворођеном детету покушавао да оправда обичајима, за очево неприсуствовање упоку детета није имао речи разумевања,⁸³ поготово што се Новаковић већ наредног дана вратио уобичајеним пословима у Министарству, као да се ништа у међувремену није догодило.⁸⁴

Можда би, на крају, било интересантно чути неколико мишљења о Стојану Новаковићу која су изrekli његови савременици, а забележена су на страницама *Дневника*. Јован Жујовић⁸⁵ се питао које је његово најзначајније дело? Замерао му је што

---

⁷⁸ *Дневник*, 2. XI 1897.

⁷⁹ *Дневник*, 20. X 1902. Милићевић је на следећи начин описао Новаковићеву прву реакцију на понуду да пређе у посланство у Петрограду: „Долази и Љуба Ковачевић. Он ми прича да је Новаковићу нуђен Петроград, а он је одговорио: 'Моје вам је место на располагање. Ставите кога хоћете, а ја одавде нећу.' Краљ на то овласти [Драгутина] Франасовића да Стојану каже да то није незадовољство њиме, него се уздају да [би] њега Руси примили. Стојан на то и не одговори Франасовићу” (*Дневник*, 28. IV 1899).

⁸⁰ *Дневник*, 7. II 1880.

⁸¹ *Дневник*, 17. VIII 1897.

⁸² „Стојаново је дете врло болесно, те се ту задржасмо дуже бојећи се да оно јадничке не издане онај час. То је био наступ за повраћање, после чега се опет мало разведри. [...] Он [Стојан] изашао, да походи неке пријатеље, а Јела сама; гости јој долазе, а дете се бори с душом; она плаче и незна куд да се окрене. Мени ту хиљадити пут паде на ум, шта вреди нама наша добра мајка” (*Дневник*, 8. IV 1873).

⁸³ „После подне у 4 сах[ата] испратисмо дете Стојаново. Он није дао да се јавља ником, него само неколико пријатеља који су чули и сами дошли, однесмо га до вечне куће. Сам он беше се уклонио, отишао Милорадовој кући; мати опет, по обичају, не прати прво дете, те нешто врло пусто изгледа. Ма шта да се наведе у корист оваком држању, ја тако не бих могао...” (*Дневник*, 13. IV 1873).

⁸⁴ *Дневник*, 14. IV 1873.

⁸⁵ Јован Жујовић (1856–1936), српски геолог, професор Београдског универзитета, председник Српске краљевске академије.

хоће да ради свашта, и често ради површно, а за пример је навео манастир Бањску, где, како је тврдио „све говоре други, а он то само прибира”.⁸⁶ У својој „Дипломатској историји”⁸⁷ Јован Ристић му је замерао да представља главног кривца за отопљавање односа и зближавање Цетиња и Београда.⁸⁸ Александар Иванович Персијани, руски генерални конзул у Београду, за Новаковића је изјављивао да је „под папучом” краља Милана и Монархије,⁸⁹ након што је овај, неколико месеци раније управо на краљев захтев од Аустроугарске добио орден „гвоздену круну I кл[асе]”.⁹⁰ Ипак, што је и очекивано, најсвеобухватнију и најдубљу анализу Новаковићеве личности пружио је сам Милићевић. Уз све претходно речено, он је свог пријатеља Стојана видео као крутог,⁹¹ понекад и несмотреног човека чудне нарави,⁹² који недовољно добро познаје и разуме људе и њихове карактере.⁹³ Веровао је да не поседује политички таленат⁹⁴ и да, као човек који се труди да испуни краљеве захтеве,⁹⁵ заједно са Милутином Гарашанином уништава Напредну странку, а да то сам не види.⁹⁶

Интересантни су и веома сликовити коментари о понашању Новаковића током његове министарске каријере, које је, очигледно у тренуцима изнервираности,

---

⁸⁶ *Дневник*, 9. X 1892.

⁸⁷ *Дипломатска историја Србије за време српских ратова за ослобођење и независности 1875–1878*, књ. I, Београд 1896; књ. II, Београд 1898.

⁸⁸ *Дневник*, 27. IX 1896.

⁸⁹ *Дневник*, 2. I 1885.

⁹⁰ *Дневник*, 25. VI 1884; *истио*, 28. VI 1884. Нема сумње да је Новаковић био човек од поверења краља Милана; из тих разлога свакако није био међу миљеницима краљице Наталије, која је чак одбијала да га прими, па ни у званичну посету, као министра (*Дневник*, 3. XII 1885).

⁹¹ „Стојан је крут као и свакад. Скаче мислима у часу, и неосећа да су једна другу супротне” (*Дневник*, 17. VIII 1892). Види и: *Дневник*, 4. III 1893.

⁹² *Дневник*, 30. IV 1885. Милићевић га је описао на следећи начин: „Прилажем 258 бр. Српских Новина у ком је Патријархово писмо у преводу Фирмалијана протосинђела, и у коме напред Новаковић пише неки увод који је гладак као све његово што је глатко. Овакога сметењака не може човек ласно наћи као што је овај наш Стојан. Може остарети учећи једну ствар, и научиће све њене саставне делове, њихово постање, њихову службу и живот, а духа целој ствари никад осетити не уме! То је неки чудан мозак” (*Дневник*, 23. XI 1884).

⁹³ *Дневник*, 22. V 1884.

⁹⁴ „Новаковић је у политици прави акмак [аџмак (тур.) – глупан, будала]” (*Дневник*, 20. VIII 1883).

⁹⁵ „Стојан побијајући разлоге говорника и бранећи Радивоја [Милојковића] (зато што га Кнез жели видети одбрањена) пада у такве противуречности, да ће у првој прилици бити грозно потрвен. Каже ми Топузовић да је кнез много навалио да се та ствар како год стиша” (*Дневник*, 25. II 1875).

⁹⁶ „Опажа се да се распада напредна странка! И најчудније је да Новаковић и Гарашанин не само то не опажају, него још држе да је снаже!” (*Дневник*, 24. IV 1884).

па и повређености, бележио Милићевић. Непосредно по преузимању министарске дужности он је закључио: „Већ му власт, чини ми се, смета судити коректно. Нека и ја не угађам, зато што је ствар моја, само ми се чини, да је опасна разлика између суда Стојанова кад није министар и онога кад јесте, а ствар се пак тиче науке а не министарског стола”.⁹⁷ Оцењујући разлику у Новаковићевом опхођењу у различитим ситуацијама, Милићевић је тврдио да се он на један начин понаша када је на власти, а сасвим другачије када није.⁹⁸

Годинама бележећи свакодневна збивања у свој *Дневник*, Милан Ђ. Милићевић је својим драгоценим, пластичним и реалистичним писањем омогућио да боље сагледамо личност и свеукупну делатност Стојана Новаковића. Иако на први поглед може изгледати да постоји извесна пишчева потреба да се обрачунава са њим, или да створи ружну слику о свом пријатељу, то свакако није тако. Напротив, уверљивом хроничарском нарацијом Милићевић је Новаковића очовечио, учинио га стварнијим, људскијим и животијим него што смо до сада имали прилике да га упознамо. Са његовог лика састругани су слојеви који су деценијама наносени, претварајући га готово у полубожанство, идеализујући њега и његову свеукупну делатност и стварајући идеализовану слику времена у којем је живео и стварао. Предочавајући га својим потенцијалним читаоцима у другачијем светлу него до сада, и дајући нове и мало познате информације о Новаковићу, Милићевић је приказао особу од крви и меса, са свим врлинама и манама, бројним животним проблемима и потребама.

---

⁹⁷ *Дневник*, 28. XII 1874. Понашање брачног пара Новаковић приказао је на следећи начин: „Пре подне одох к Стојану (министру) [...] Ту је седела и Јела, сва у бело обучена, она је и на састанку и на растанку запитала само: 'Како је код вас?' Као да се извештава о свој Палилули, а за своју 'снаху' немогаше да упита по имену, као што је питала кроз 22 године. Штета што се ови људи овако спотичу о своје господство. Они и не виде колико је то ружно. А можда на себи ни ја не бих видео. А примећава се, да Стојан-министар јачим гласом тврди и неке научне позиције сада него пре. Али је наука ђидија [тур. обешењак], она се превиија пред оним који погађа њезине законе па ма он немао ни практиканског чина” (*Дневник*, 5. VIII 1873).

⁹⁸ „Како је без власти, други је човек. Сасвим паметан, и чак пријатан, док је у власти једна несносна будала” (*Дневник*, 15. V 1885). Описујући Новаковићево стање после пада владе као потресеност, па и пораженост, рекао је и следеће: „Жали се на све тужи се на свашта. Овај човек сам себе не појима. Кад је ван власти све му је криво и нигде бела Бога не види, а кад је у власти све му је добро и само луде и неваљалци не виде свуда само добро” (*Дневник*, 27. VIII 1888); Види такође и: *истио*, 22. X 1873; *истио*, 5. VIII 1875.

Petar V. Krestić

STOJAN NOVAKOVIĆ IN MILAN Đ. MILIĆEVIĆ'S *DIARY*

S u m m a r y

Diary of Serbian writer, pedagogue, translator, historian and ethnologist Milan Đ. Milićević, which he was keeping for 37 years (1869–1905), is a material of huge importance for political and cultural history of Serbia. With his writing, Milićević, as a chronicler of various social events, provided well-rounded and convincing overview of status of the Serb people in the last quarter of the 19th century, and especially of Serbian capital in the period covered by the *Diary*.

Using data found in the notes which were written into the *Diary*, the author of this paper tried to provide an overall overview of life and work of Stojan Novaković, prominent Serbian politician, minister and prime minister of Serbian government, diplomat, philologist, literature historian, heraldist and president of the Royal-Serbian Academy, of course from Milićević's perspective, who was his long-time friend and partisan colleague.

By writing down everyday events into his *Diary* for years, Milićević, with his precious, plastic and realistic writing, enabled us to have better view of character and overall work of Stojan Novaković. With his convincing chronical narration, Milićević brought Novaković to life, made him more realistic, more human and more vivid that we ever had a chance to see. All layers, which were being painted for decades, were scrubbed off of his character, turning him almost into semi-deity, idealizing him and his overall work and creating idealized picture of time in which he lived and worked. By presenting him to potential readers in a different light than before, and by providing new and little known information about Novaković, Milićević pictured a person of flesh and blood, with all his virtues and faults, numerous life problems and needs.